

Pap Ferenc

Liturgikus teológia és hangsúlyainak hiánya a református egyházban*

Ez évi kongresszusunk témakijelölése rendkívül fontos és összetett kérdéskör tisztázását, helyzetének mai leírását veti fel. Feltételezem, hogy kitüntetett és kiélezett

Pap Ferenc református lelkész, a KRE HTK egyetemi docense (Budapest) és a KRE TFK Hit-tanoktató- és Kántorképző Intézetének intézetvezetője (Nagykőrös).

figyelem övezi a liturgikus teológia felekezeti súlypontjainak megvilágítását református részről és többekben megfogalmazódik a gondolat, hogy egy, a református tradícióból jövő lelkész-teológus mit tud —vagy éppenséggel tud-e valamit— mondani ebben a témakörben.¹ Bevallom, én magam a felkérés pillanatára óta igen nagy zavarban vagyok, mert ha a sajátosan felekezeti és magyar református szakirodalomra tekintek, csak széttárni tudnám a kezem, hogy ezzel a témával mi valójában nem nagyon tudunk mit kezdeni.²

* A Magyar Egyházzenei Társaság XI. kongresszusán Budapesten, 2013. március 15-én elhangzott előadás szerkesztett és kissé bővített változata. A tanulmány őrzi a szóbeli előadás sajátosságait és annak vitastílusát.

¹ Saját írásaim közül az alábbiakat emelem ki, amelyek történeti és/vagy elvi szempontból kapcsolódnak a jelen előadáshoz (válogatás), ezekre az alábbiakban külön nem hivatkozom: „Szószék és éneklőszék. Avagy néhány gondolat a lelkész-egyházzenei párbeszéd szükségességéhez a XXI. század elején a Magyarországi Református Egyházban”, *Magyar Egyházzene* IX (2001/2002) 501–507; „Textusválasztás és/vagy egyházi év”, *Zsoltár* XII (2005) 31–37; „Az egyházzene helye és jelentősége a református liturgiában: lehetőség és felelősség”, in DOBSZAY Ágnes (szerk.): *„Inter sollicitudines.” Tudományos ülésszak X. Pius pápa egyházzenei motu propriojának 100 éves évfordulóján* (Budapest, 2003. december). Budapest 2006. 315–327; „Istentisztelet és művészet. Kálvin istentiszteletéről alkotott felfogása és gyakorlata”, in BÉKÉSI Sándor (szerk.): *Pius efficit ardor. A művészet értékelése Kálvin művében és a református kultúrában*. Budapest 2009. 68–87; „Reformátusok a kegyelem trónusánál”. Teológiai alapelvek és a mai magyar református istentisztelet kérdései”, *Collegium Doctorum* VII (2011) 180–192; „Istentiszteletünk kérdései és a közelmúlt liturgiai fejleményei Hollandiában”, in *Studia Caroliensia* [XIII]. A Károli Gáspár Református Egyetem 2011-es évkönyve. Budapest 2012. 265–276; „Az kántorok felől kellene nagyobb gondviselésnek lenni.” A továbblépés szükségessége és útjai a kántori szolgálat jövőjéért”, in DÁVID István (szerk.): *Merre tovább kántorképzés? Gondolatok egy konferencián. Nagykovács, 2012. október 5.* Budapest 2013. 93–100.

² A liturgikus teológiához kapcsolódó és összetett szempontokra figyelemmel lévő tanulmányok az utóbbi időben, elsősorban a Generális Konvent Liturgiai, valamint Énekeskönyvi Bizottságának munkájához kapcsolódva jelentek meg. Ezek közül emelem ki a következő írásokat: BÓDISS Tamás—FEKETE Károly—GÖRÖZDI Zsolt—KELEMEN Attila—SZÜCS Ferenc: „Az eddig elkészült és a GK Liturgiai Bizottsága által megtárgyalt teológiai alapelvek a készülő példatárhoz, istentiszteletünk megújulásához”, *Confessio* XXXV (2008/2) 27–40; FEKETE Csaba: „Liturgiánk és irányzataink”, *Confessio* XXXV (2008/2) 52–60; Uő: „Liturgia, liturgus, évforduló”, *Confessio* XXXV (2008/2) 60–73; FEKETE Károly: „Református istentiszteletünk hiányai és azok pótlása”, *Confessio* XXXV (2008/2) 74–82; Uő (szerk.): *Reformátusok a kegyelem trónusánál. A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei*. Budapest 2010; Uő: „Lelkész és egyházzene — egy szolgatársi kapcsolat-ról”, in DÁVID István (szerk.): *Merre tovább kántorképzés? Gondolatok egy konferencián. Nagykovács, 2012.*

Amikor a bevezető gondolatokat megfogalmazom, rögvess ezek mellé kell tennem azt az általánosan tapasztalható vágyakozást is, amelyet sokan a megújulás, a református spiritualitás kialakításának, megfogalmazásának igényeként³ hangoztatnak manapság. De a kérdés az, hogy konkrét kultusz, istentisztelet nélkül hogyan lehet lelkeséget, spiritualitást, a mindennapokban is hatékony hitet, kultúrát kimunkálni. Minden bizonnyal sehogyan. Éppen ezért nem kerülhetik meg ma a vallási közösségek, konkrétan a keresztyén egyházak, hogy a liturgia, az Isten-szolgálat és istentisztelet kiváltságos titkáról ne beszéljenek és gondolkodjanak: közösen és egyen-egyenként.

Nem csupán örömeink, hanem gondjaink is nagy részben azonosak vagy hasonlóak, éppen ezért fontos a kongresszus témafelvetése, a szakemberek és érdeklődők találkozása, együttgondolkodása. A református hagyományok, ill. az egyház mai helyzete szempontjából külön problémát jelent, hogy szervezeti és sok más szempontból kevésbé lehet egységes képet adni akár a Kárpát-medencében élő, akár csak a magyarországi reformátusság istentiszteleti életéről. Nincs egységes olvasmányrend, nincsenek egységesen és az egész egyházi évre elrendelt szövegek, imádságok, énekek, énekrendek, amelyek természet-szerűleg a liturgia teológiáját is alakítanák, közös mederbe terelnék. Éppen ezért nem tudom, hogy mennyire képviselem én a felekezeti hangsúlyt vagy átlagvélekedést —ezt olvasóim ítélik meg—, mindenesetre előadásom címe mindenképpen a következő kell, hogy legyen: *A liturgikus teológia és hangsúlyainak hiánya a református egyházban*.

A liturgia teológiája vagy a liturgikus teológia⁴ mint olyan református körökben a nagy átlagnak még mindig valamilyen rossz értelemben vett „katolikus” dolog, mint ahogyan az egyik teológiánk tanári karának gyűlésén a nagy átlagot képviselő vélemény nem olyan régen a szakterület tanárától (!) el is hangzott: „A liturgika katolikus tudomány, nekünk reformátusoknak nem sok közünk van hozzá.” Rögvess hozzá kell tennem: a lelkipásztor szolgálatának és az egyház életének túlnyomó része ennek ellenére mégis valamilyen liturgikus

október 5. Budapest 2013. 31–37; SZÜCS Ferenc: „Az istentisztelet a református dogmatika szempontjából”, *Confessio* XXXV (2008/2) 40–51; Uő: „Istentiszteletünk tanbeli alapjai”, *Porta Speciosa* II (2010) 19–27; Uő: „Istentiszteletünk megújulása”, *Theologiai Szemle* LV (2012/2) 109–112. Az elkezdett liturgiai munka eredményeinek reflexióját találjuk meg az alábbi új könyvben is: KÁDÁR Ferenc: *Liturgika*. Sárospatak 2013. (Sárospataki Teológiai Műhely 5)

³ A kérdést elsősorban valláslelektani szempontok alapján legutóbb tárgyalta: NÉMETH Dávid: *Pasztorálanthropológia I.* Budapest 2012. 97–124.

⁴ A liturgika a lelkészképző intézményekben egy-, legfeljebb kétféléves tárgy. Az akadémiai keretben megjelenő tudományág tartalmi szempontból is alapos újragondolásra szorul. Általánossá vált az utóbbi évtizedekben, hogy az ó- és újszövetségi kultuszi jellemzők részletező bemutatása, valamint rendkívül rövid, felületes egyetemes és protestáns liturgiátörténet után a szertartások leírása képző és a tankönyvek magvát. A bibliai korok kultusztörténete egyrészt a vonatkozó biblikus tárgyak kurrikulumban is előkerül, másrészt pedig kérdés, hogy az alapvetően nem kultuszi célkitűzéssel írt Újszövetség milyen jelentőséggel bír a liturgika és liturgia művelésére nézve. Természetesen az e vonatkozásban több adatot tartalmazó patrisztikus irodalom rendszerint kimarad vagy elsikkad.

kontextusban történik. Az istentisztelet, keresztelő, esküvő, temetés, áhítatok és bibliaórák rendezett keretet feltételeznek, sőt követelnek maguknak, ahogyan a futballpálya-, zászló-, főtér-, ökumenikus kántorgép avagy „elektromos kántor készülék”⁵ — újabban közkezdvelt református benedikciók tárgyai — főpapi-püspöki szentelési szertartása is szigorú formális keretek között kell, hogy végbemenjen.

Nyilvánvaló, hogy a történeti folyamatokból és előzményekből táplálkozó liturgia több, mint egy viszonylag szabadon változtatható forgatókönyv, amely szintén rendelkezik felépítéssel, belső logikával. A református kegyesség sajátjai, felekezeti hangsúlyai közé sorolják általánosan — eltekintve a soron következő fogalmak pontos definíciójától, valamint ezek pozitív és negatív hatásainak, illetve félresiklásainak szükséges kritikájától — a zsoltáros hangvételt, a biblicitást vagy igeszerűséget, az igeközpontúságot, a közösségi imádság erejéből fakadó hívő magatartást, a belső-külső fegyelmezettséget, az érzelmek megnyilvánulása helyett az értelem és értelmi elemek egyeduralmát. Az istentiszteleti cselekmények szembetűnő jellemvonása az igehirdetés-központúság.⁶ A keresztyénység összefüggésében az egyház, ill. az egyházat alkotók közössége szívesen aposztrofálja magát úgy, mint az „ige egyháza” vagy „prédikáló egyház”.

Érdeemes azonban megfontolni minden egyházban, hogy ezeket és az ezekhez hasonló, sokszor csupán címkeként felfogandó jelzőket hasznos kritikusan kezelünk, hiszen a felekezeti hangsúlyok nem nyomhatják el, nem szoríthatják háttérbe keresztyén mivoltunkat. Különösen az ökumenikus törekvések készletnek őszinteségre, önvizsgálatra, a liturgikus teológia művelése során pedig egyrészt egyetemes és közös eredőink újbóli felfedezésére és komolyan vételére, másrészt reformátori örökségünk egészének újbóli értékelésére, valamint megbecsülésére. A felekezeti hangsúlyok megfogalmazása nem a felekezeti sovinizmus kimunkálását segíti elő, hanem a kritikus önreflexiót, az alázatot erősíti meg.

A fentebb említett református „igeszerűség” ökumenikus távlatban igazából leértékelődik, ugyanis az őszinte önvizsgálat eredményeképpen meg kell kérdeznünk, hogy a római katolikus mise megjelenési formája⁷ — például *akár* a római rítus „rendes formájának” (*forma ordinaria*) előírászerű ünneplése — mennyiben és miért kevésbé „igeszerű” a szubjektív érzés- és hitvilágot kifejező, sok esetben liturgiaidegen és az egyház tanításával össze nem egyeztethető elemekkel gazdagított, illetve megtűzdelt református istentiszteletnél. Velehetjük a válaszos zsoltárt, az olvasmányokat, a változó vagy állandó elemként megjelenő bibliai idézeteket, gondolatokat, a nyelvileg kimerített és magasztos biblikus-zsoltáros hangvételi szövegeket, énekkincset, amelyek hordozzák, táplálják és a mindennapokban erősítik a híveket.

⁵ Vö. <http://www.organize.hu/hu/a-kantorgeprol.html>

⁶ Vö. DOBSZAY László: „A liturgia katolikussága”, in Uő: *Jegyzetek a liturgiáról*. Budapest 2001. 490–494.

⁷ A formától elválaszthatatlan, dogmatikailag megfogalmazott hittartalmat a jelen mérlegelésnél figyelmen kívül hagyom.

A református egyházban folyó belső folyamatokat figyelve érdekes megállapításokat tehetünk a „prédikáló egyház” vagy az „ige egyháza” jelzőkkel kapcsolatban is, amit pontosabb lenne így fogalmazni —ahogyan többen teszik is már—: a prédikálás egyháza, az igemagyarázat egyháza. Nyilvánvaló, hogy ez az egész egyházszervezettel, egyházi berendezkedéssel szorosan összefüggő, azonban történeti szempontok szerint a jelen formájában jogosan megkérdőjelezhető identifikáció módosításra vagy finomhangolásra szorul.

Az istentisztelet vagy liturgia nem azonosítható a gyakorlati szempontból formai és tartalmi korlátok közé nem szorítható, lelkési teljesítményből születő és a lelkész képességeinek kiszolgáltatott igehirdetéssel, amely sokszor mások (internetről előhívott) gondolatainak lélektelen tolmácsolásaként vagy a saját teológiátlan gondolatszegénység megvalósulásaként jelentkezik. Az igehirdetés-központúságból nem következhet a liturgikus elemek (éneklés, imádság, csend, liturgikus mozgások és testtartások stb.) elsikkadása vagy leértékelődése, és a prédikáció központi jelentőségének hangsúlyozása nem jelentheti az egyház egészére nézve az igehirdetés és igehirdető felelősség alóli egyoldalú felmentését. Lelkészként és igehirdetőként természetesen semmiképpen nem az igehirdetés mint olyan ellen szólok, hanem inkább az istentisztelet egészével kölcsönhatásban lévő, az egyház történeti távlatokban értelmezendő folytonosságából és valóságának mélységéből *hic et nunc* (itt és most) felfakadó, a II. vatikáni zsinat által is kívánatosnak nyilvánított liturgikus homília mellett.⁸ Az igehirdetés elválaszthatatlan a bibliai szakasztól, annak felolvasásától, az egyház életében, ünneplésében gyökerező istentiszteleti szituációtól és kontextustól. Református gyakorlatunk hajlamos mindkettőről megfeledkezni.

Sajnos a hétköznapi tapasztalat azt mutatja, hogy gyakorlatunk kritikus felülvizsgálata helyett az egyház mai kiútkeresésében és —valljuk be— csődhelyzetében az igehirdetés és az igehirdető szent tevékenysége okán teljes mentességet élvez, felelőssége szinte csak a változásra és megújulásra képtelen egyházzzenének és egyházzzenésnek van.⁹ Az „új reformáció” tehát az lenne, ha megszabadítanánk istentiszteletünket annak „béklyóitól”, mivel „Istentiszteletünk az egyházi zene és a liturgikus hagyomány kettős béklyójában vergődik. Ha nem sikerült megszabadítanunk tőle, hamarosan meg is fog szűnni.”¹⁰ Klaus Douglass német szerző kritikátlanul átvett, az egyházi menedzsment témakörébe tartozó, számos képzési formában kötelező irodalomként kiadott, azonban teológiai és liturgiai-egyházzenei szempontból gyakorlatilag értékel-

⁸ Vö. KUMINETZ Géza: „A homília helye és szerepe a liturgiában”, in KOVÁCS Andrea (szerk.): *Hagyomány és megújulás a liturgiában és zenéjében. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszéke újraindításának 20. évfordulóján tartott szimpózium előadásai*. Budapest, 2010. szeptember 8–10. Budapest 2012. 341–372.

⁹ Az egyházzzenészek ellenállása Klaus Douglass könyvének egyik meghatározó fejezete, ezt halljuk vissza megannyiszor. Klaus DOUGLASS: *Isten szeretetének ünnepe. Az istentisztelet mai formáiról*. Budapest 2005. 52–54.

¹⁰ Klaus DOUGLASS: *Az új reformáció. 96 tétel az egyház jövőjéről*. Budapest 2002. 272.

hetetlen munkája magyar protestáns körökben nagy szenzáció, ujjongással fogadják, és hatása — sajnos — túlságosan erős. A Magyarországi Református Egyház kiadója nyilván tévedésből, a könyv célkitűzését nem értve tette rá a magyar nyelvű kiadvány borítójára a nyírbátori gótikus református templom belsejének felvételét. Ha viszont mindez szándékosan történt, akkor félrevezetésről és provokációról van szó.

A szerző másik, teológiai és egyházzenei-liturgiai szempontból szintén értékelhetetlen sikerműve már a református és evangélikus egyházak összefogásaként jelent meg magyarul.¹¹ Az istentisztelet úgynevezett mai formáiról nem liturgiai, hanem kizárólagosan csoportdinamikai, csoportterápiás, marketing és *coaching* szempontból tanácsokat osztogató munka számos hatását érezzük a református egyházban. A „Németországból vagy Nyugatról jött, tehát igaz és követendő” magyar mentalitás megjelenéseként¹² olyannyira begyökeresedett néhány tanács az elmúlt években, hogy akár tudatlanul is alkalmazzák azokat, amikor istentiszteletünket felszabadítják a „béklyók” alól. Sajnos gyakorlatilag nem lehetséges az elfogulatlan, szakmai kritika Douglass alkotásai-val szemben, mivel azt gyakorlatilag a hit elleni támadásként, az *ecclesia semper reformari debet* általánosan és nem konkrétumaiban értelmezett alapelve ellen indított háborúként állítják be. A legnagyobb gond az, hogy a művet egyszerűen átvették, ezáltal eredeti kontextusából kiszakítva átértelmeződik, és nem zajlott le az egyik szituációról a másikra való átfordítás, megfeleltetés, hermeneutikai feldolgozás nehéz és fáradságos folyamata — ha egyáltalán úgy véljük, hogy a műre szükség van Magyarországon. Egyházzenei, liturgikus, de akár teológiai vonatkozásban szükséges megtanulnunk és újból figyelmeztetni magunkat, valamint az egyházi közvéleményt arra, hogy a nyelvi lefordítás nem mentesít az eltérő szituációk és történelmi folyamatok értelmezése, a gondolati-szellemi átfordítás alól.

A magyar református tradíció istentiszteleti és kegyességi hangsúlyhiányait térképezte fel teológiai perspektívából a Generális Konvent Liturgiai Bizottsága által kiadott *Reformátusok a kegyelem trónusánál* (2010) című alapiratban, amely elsősorban az egyházon belüli teológiai párbeszédet jelölte meg a liturgiai megújulás alapjaként. A Bizottság munkájához kapcsolódó fórumok, megbeszélések, tárgyalások, találkozók számos, a kiadványban jelzett problémát napvilágra hoztak, azonban nyitott kérdés maradt mindeddig, hogy ezeket miként, hogyan és mennyi idő alatt lehet orvosolni.

Röviden rá kell mutatnom arra is, hogy habár az őszinte szembenézés mindaddig elmaradt, magyar református egyházunkat az elmúlt több mint két évtizedben összességében az istentiszteleti élet általános és nagyfokú beszűkülése jellemezte az infrastrukturális fejlődés és az intézményhálózat bővülése ellenére, ami egyúttal és valójában az egyház(i élet) kimondatlan, példátlan és

¹¹ DOUGLASS 2005 (9. jz.)

¹² A problémához ld. továbbá a Németországban élő magyar protestáns ember, zeneszerző gondolatait: GÁRDONYI Zsolt: „Kántorképzés — tágabb összefüggésekben nézve”, in DÁVID (2. jz.) 23–29.

elgondolkodtató leépülését jelenti. Az egyház egyéb tevékenységeinek megszaporodása nem helyettesítette és helyettesíti, nem váltja ki a konkrét kultuszközösséget, ahogyan az iskola vagy az idősotthon sem helyettesíti azt. Az egyház ugyanis elsősorban és mindenekelőtt kultuszközösség, a lelkipásztor pedig liturgus és nem műsorvezető, menedzser, *showman* vagy —Dobszay László kifejezését idézve— *dizőz*.¹³ Kissé hiteltelennek tűnik a mai teológiai-egyházi közbeszédben, amikor a református egyház egyházjogilag is bebiztosított általános lelkészközpontúságának¹⁴ visszaszorítását fogalmazzák meg elsősorban liturgikus kérdésekben, miközben a lelkész mint liturgus jogi és bürokratikus tehermentesítéséről kellene inkább gondolkozni.

Mindezekből következik, hogy problémáink az ismertetett beszűkült keretek és lehetőségek között jelentkeznek, sőt kulminálnak. Álláspontom szerint mára nyilvánvalóan kiderült, hogy a rendszerváltás előtti évtizedek vonatkozásában 1989 után hamisan használták, illetve használtuk és alkalmaztuk a *negyven éves pusztai vándorlás* képét és analógiáját. A *pusztai vándorlás* mint olyan 1990 után kezdődött el, azaz *most van*. A kép szerint annak éppen a közepén tartunk. A bibliai elbeszélés szinte minden szimptómáját fokozottan tapasztaljuk magunkon és közösségeinken. Az ótestamentumi példát folytatva már csak egyetlen nyitott kérdés marad: ha az egyház önmagát szekularizálja, ki és milyen honfoglalást fog levezényelni húsz év múlva?

A rítustalanság megszüli a helyettesítő eszközöket, a pszeudorítusokat, mivel minden vallásban a formák, a keretek és a tartalmak kényes és pontos egyensúlyát figyelhetjük meg; így a keresztyénségben is. Nehéz nem kimondani, hogy ma minden bizonnyal vízvázalstón vagyunk, ha még nem léptünk túl azon a jól körvonalazható határvonalon, ami az egyház és az egyénieskedő, szubjektív, beszűkült szellemi értékrendet követő szektásodás között húzódik meg. Kérdés, hogy egy „új egyház” vagy egy új vallási közösség születésének óráit éljük-e át mostanság. Egyháztörténeti tény, hogy a *lex credendi* és a *lex orandi* kényes egymásrautaltságát és összefüggését nem lehet „büntetlenül” megbontani.

Úgy tűnik, hogy a római katolikus egyházban évtizedek óta nyilvánvaló folyamatok félreérthetetlen párhuzama valósul meg közöttünk is: az egyházvezetés —ki tudja, hogy pontosan milyen szándékból— egyre nyíltabban a formátlanság önkénye felé nyitott és a hitvallástalanság irányában elkötelezett „karizmatikus” „megújulás” látványossága mellett teszi le a voksát. Egyúttal olyan privát vagy magánéleti keresztyénség (*religio privata*) eszménye lebeg

¹³ „Még kevésbé válhat a pap a padsorok között mikrofonnal kezében sétáló dizőzzé. Ha a pap azért hagyja el a katedrát (szellemi és fizikai értelemben), mert nincs elég tudása hozzá, vagy nem bízik az isteni szó erejében, akkor az a baj. Ha azért hagyja el, mert a közvetlenkedés szerepét akarja eljátszani, akkor meg az a baj!” DOBSZAY László: „A liturgikus homília formája”, in Uő: *Gondolkodó füzetek* 3. (2002. november) 11–12.

¹⁴ A jelenséget és liturgikus megnyilvánulását az *Ein-Mann-System* vagy *One-Man-Show* kifejezésekkel szokták illetni. Tény, hogy a magyar református gyakorlatban —többek között az egyház belső törvényeinek logikájából adódóan— virágzik a neoklerikalizmus.

a szemek előtt, amely létrejött és létezése ellen —ha jól értem— a „hivatalos” egyház minden erejével és jelszával küzd. Elgondolkodtató, hogy sem a karizmatikus dicsőítőknak, sem a neoreformátusoknak, sem a sok kérdésben, így egyházzenei és liturgiai ügyekben is opportunistá kvázi-fundamentalista vagy a történeti analógiákban gondolkodást elvető kvázi-radikális biblikus irányzatoknak nem kell magyarázkodni istentiszteleti és egyházzenei egyénieskedésük miatt, csak azoknak, akik a történetileg kipróbált és legnemesebb értelemben vett, egyházas *hagyomány* képviselői.

Az egyházjognak és a liturgiának újból össze kellene találkozni. Az egyházjog, illetve az egyházi-zsinati törvénykezés gyakorlatilag formai-jogtechnikai aktusokban merül ki manapság, és olykor még a történeti gyökerek értelmezése is kérdésessé válik (például a kántor egyházi és egyházjogi helyzete). Természetesen mindez egyházfegyelmi kérdés is, és éppen a szabályozatlanságok, valamint a meggyengült, sokszor szubjektívizmusba hajló jogalkalmazás és jogértelmezés miatt gyakorlatilag jelentéktelen tekintéllyel bírnak a törvényszövegek is. Pedig az istentiszteleti cselekmények formáját is meg kell határozni.

Éppen így az utóbbi két évszázad hivatalosan elfogadott református ágendái mögött is csak jogtechnikai és „ágendatechnikai” döntéseket fedezhetünk fel. A szabályozások kimerültek abban, hogy például hol, mely ponton áll vagy ül a gyülekezet, de hogy miért teszi mindezt, tisztázatlan marad(t). Az istentiszteleti testtartás teológiai motívumainak tisztázása sokkal érdekesebb és jelentőségtelesebb lett volna, mint egy technokrata módon szabályozott agenda, amely ugyan valamiből kinő, de nem vezet sehová. Így követhetjük nyomon, hogy nem egészen egy évszázad alatt, e lényegi kérdés teljesen lényegtelenre vált: ne fárasszuk a felállással a gyülekezetet. Ülünk, mint a moziban. Sőt: nem egy helyen az első értelmezhető liturgikus „aktus” abból áll, hogy a lelkész hosszasan és eléggé szálnalmas módon győzködi a gyülekezetet: az istentisztelet alatt végig maradjunk ülve, ami azt is jelenti, hogy ne fárasszuk magunkat, hanem helyezzük magunkat kényelembe. A „modern” dicsőítés alkalmával pedig elmagyarázzák a gyülekezetben, hogy nincsenek kényszerítő szabályok, maradjon mindenki nyugodtan ülve az egész istentisztelet alatt, de ha valakit a *Lélek* vagy az *Úr* arra indít (*sic!*), nyugodtan álljon fel, és úgy dicsőítse az Urat. Mindezt szabadon teheti, hiszen semmi sem kötelező. Persze mindez akkor válik rendkívül furcsává, kérdésessé és hiteltelenné, amikor a lelkész *úr* bevonulása és kivonulása alatt az egész gyülekezet testületileg és kötelező jelleggel áll —mintha valami epifánia történne, és mintha az istentisztelet a lelkész bevonulásával kezdődne...—, azonban Isten Szava felolvasásakor, a Hitvallás vagy a Miatyánk imádkozása alatt nem, hanem a kényelmünk megőrzése érdekében végig ülünk. Történetileg az istentiszteleti testtartás alaphelyzete az állás, amihez képest a templompadban ülés vagy a támaszkodás mintegy engedményként jelent meg.

Problémaként jelentkezik, hogy elcsökevényesedtek az istentiszteleti formák is: minden istentiszteleti forma az áhítattól a nagyformáig a vasárnap délelőtti

istentisztelethez viszonyul és idomul, a formai gazdagság eltűnt, és ezt a mai adottságot eleve elrendelés-szerűen fogják fel. Az iskolai és minden egyéb áhítat —tisztelet a kivételnek— pedig szinte az összes deviáns liturgikus forma gyűjtőfogalmává lett, ahol mindent lehet, hiszen az csak „áhítat”.¹⁵ Egyházunk sok pénzzel támogatott, 2013-as nagy ifjúsági rendezvényén, a Csillagponton a következő „áhítatformákat” kínálják fel: Pereputty áhítat, Malasztos áhítat, Bandázás áhítat, Csápolós áhítat, Júzer áhítat, Pláza áhítat, Szittyá áhítat, Csávók áhítat, Csajok áhítat és Angol nyelvű áhítat.¹⁶ Nem tűnt még fel senkinek, hogy milyen kárt okoznak a gyermekekben és az ifjúságban az ilyen jellegű áhítatok és a hittanórák, hiszen valójában nincs közük sem a mai tapasztalati, sem az eszményi református kegyességhez? Ne csodálkozzunk rajta, ha ezek után a csajok, a csávók, a szittyák, a csápolók és a plázások értetlenkedve néznek szét a református istentiszteleten, hiszen nem ezt az árut adták el nekik.

A sákramentumok (szentségek) jelentőségét szükséges lenne erősíteni. Ezzel kapcsolatban óriási viták és félreértések vannak. A református tradícióban újból meg kell értenünk, hogy sem az úrvacsora, sem a keresztség nem függelék vagy díszítőelem, hanem hitünk és hitgyakorlatunk szerves része. A keresztség mint a keresztyén létezés alapja és kezdete teljességgel elhalványult a teológia és a közvélekedés szintjén. Szinte azt mondhatjuk, hogy a Krisztus halálába való megkeresztelkedés (R 6,3) gyakorlatilag különösebb jelentőség nélküli szép szokássá vált. A konfirmáció elnevezése e szertartástípus bevezetésének idején, a XVIII–XIX. század ágendáiban még a *keresztségre való emlékeztetés* volt. Különösebb rítusunk erre nincs (pl. *Asperges*, szenteltvíz használata), és valószínűleg nem is lesz, habár a vallásos igény kielégítése céljából a református istentiszteletbe és kegyességbe beemelt vagy beszüremkedett pseudorítusok, illetve legfeljebb paraliturgikus csökevények (imakövek, gyertyák, karácsonyfa stb.) a valódi szimbólumokkal való őszinte szembenézést nem pótolják.

A következő probléma az, hogy gyakorlatilag nincs ünnepi kánonunk sem: egyedül csak az egyház felsőoktatási törvényében van ünneplista, amikor felsorolják a tanévbe eső munkaszüneti napokat. Magunk után futunk, amikor

¹⁵ Pontosan a fent említett probléma kiküszöbölése miatt néhány évvel ezelőtt eléggé nagy vitákat kellett folytatnunk, hogy a hétkezdő és a hónapzáró, valamint a napi *áhítatok*-at hétkezdő, hónapzáró és reggeli istentiszteletnek vagy könyörgésnek nevezzük. Aztán fokozatosan visszacszúzott az *áhítat*, ami hozta magával a formai és tartalmi szertelenséget is. Sok esetben az áhítat nem más, mint vallásos szövegekkel megtűzdelt *stand-up comedy* (amit —ha jól tudom— dumaszínháznak szoktak magyarátni) vagy szakrális színpadon előadott szubjektív vallási ömlengés.

¹⁶ Mivel az internetes források feltehetően és szerencsére veszendőek, mégis szükségét érzem, hogy e ponton kordokumentumként megörökítsük a rendezvény honlapjáról a hirdetmény szövegét, ekként: „Minden nap pítymallatkor tízféle áhítat közül választhattok majd kedvetekre. Az áhítatok elnevezései is rendhagyóak, ami predestinálja (csak hogy használjuk ezt a szép református szót is), hogy nem hétköznapi reggeli gondolatébresztőkről van szó. Lesz Pereputty áhítat, Malasztos áhítat, Bandázás áhítat, Csápolós áhítat, Júzer áhítat, Pláza áhítat, Szittyá áhítat, Csávók áhítat, Csajok áhítat, és Angol nyelvű áhítat. Bővebb információk később.” <http://csillag.reformatus.hu/programok/v/16/#.UeEU96w9VJK>

az új hittanoktatási koncepciót és alaptantervet az ünnepek mentén kívánják felépíteni, csak éppen az nincs hivatalosan lefektetve és megfogalmazva, hogy a hittanoktatás és a hittanoktató minek alapján tájékozódjék. Vagy tegye azt, amit akar? Még ha a nagyünnepek meg is vannak és maradtak, a kérdés mégsem ennyire egyszerű. Az egyházi év ünnepei és szakaszai vonatkozásában sajátos hangsúlyeltolódásokat figyelhetünk meg: az ádvent fontosabb, mint a nagyböjt, a különféle témavasárnapok felülmúlják és kiszorítják, illetve pótolni igyekeznek az egyházi év egyetemes örökségét. Ma már nem képesek az ünnepek formálni a hétköznapiakat, életünk idejét, hanem ünneplésünk a társadalmi ünnepkultúra nyomán *eventizálódott* vagy *action-celebrity* jelleget öltött magára, azaz ünnepeink ünnepszentelői, ill. inkább ünneptartó gyakorlatunkkal együtt elveszítették azt a konkrét kapcsolódási pontot, tartalmat, amelyet a liturgikus emlékezés által fel lehetne eleveníteni és jelenvalóvá lehetne tenni. Korunkban és a református gyakorlatban az ünnep olyan esemény (*event*), amelyet mi csinálunk. Ünneplésünket ünnepeljük, sőt Isten helyett az ember és ennek élethelyzete kerültek —teljesen idegen és elfogadhatatlan módon— a középpontba. Saját magunk aranyborja körül ugrálunk (vö. Ex 32) a *wellness*-egyházban. Ebből következik, hogy az ünnep szabadon definiálható, és bármi lehet ünnep, ami velünk történik, vagy amit mi csinálunk.¹⁷

Példaként említem egyházunk december 24-i gyakorlatát. A *gyermek karácsonya*-ként beállított templomi *event* helyett újból vezessük be a gyülekezet ünnepkezdő istentiszteletét, ahol kicsinyek és nagyok, családok együtt kezdhetik énekszóval, igehallgatással, imádsággal az ünnepet! Valójában az ünneplést nem csak karácsonykor *száműzzük* a családi hajlékokba, hanem máskor is, mindeközben *paraliturikus* cselekményeket teszünk az istentisztelet helyébe (betlehemezés, ünnepi műsorok stb.), azaz összefoglalva: szakrális gügyögés¹⁸). Mindebből következik, hogy mára egy hosszú „fejlődési” szakasz után elmondhatjuk: nem az istentiszteleti cselekmény (*liturgia*) határozza meg az ünnepszentelést, hanem a liturgiához kapcsolódó, abból fakadó paraliturikus adaptáció kezd(ett) önálló életbe. Pontosan a mai kor felelőssége és lehetősége, hogy fordítson a sorrenden.

A XX. századi ágendák sem adnak teljes ünneplistát, inkább csak az egyházi év legfontosabb pontjait sorolják fel. Nincs olyan hivatalos liturgiás könyv, amely útmutatóul szolgálna, a Bibliaolvasó Kalauz mint az egyház közösségének bibliaolvasási rendjét szabályozni szándékozó kiadvány nem liturgikus könyv. A Liturgiai Bizottság egyik kardinális kérdése és problémája az lesz, hogy mer-e állást foglalni az egyházi esztendő kérdéskörében.

¹⁷ Vö. Karl-Heinrich BIERITZ: *Das Kirchenjahr. Feste, Gedenk- und Feiertage in Geschichte und Gegenwart*. München 2005. 216–221; Uő (ford. Csontos Gergely): „A hitemlékezet. Az egyházi év jelenünk kihívásai előtt”, *Magyar Egyházzene* XVI (2008/2009) 131–142; DOBSZAY László: *The Bugnini-Liturgy and the Reform of the Reform*. Front Royal/VA 2003. 141; HAFENSCHER Károly: „Ember-csinálta ünnep, ünnep-csinálta ember”, *Magyar Egyházzene* VI (1998/1999) 25–32; Uő: *Liturgika. A keresz-tény istentisztelet protestáns megközelítésben, ökumenikus szellemben*. Budapest 2010. 297–303.

¹⁸ Vö. DOBSZAY László: „Gyermekliturgia”? in Uő 2001 (6. jz.) 44–45.

Túlmutat mai célkitűzésem, de az egyházi iskola és a hittanoktatás felelősségét is szükséges hangsúlyoznom. Az iskolai „áhítatok” már említett minősíthetetlen minősége, az egyházi ének marginális mellékszereplése mind-mind hozzájárul ahhoz, hogy az egyház maga szekularizálja saját magát, amikor ezt senki nem várja tőle. Úgy akarjuk végezni a missziót, amiről oly sokat beszélünk, hogy nincs mit enni adni a betérőknek? Üres minden, üres az asztal? Vagy csak vallási ajzó- és kábítószereket kínálunk? Óriási szakadékot kell megállapítanunk a *liturgia szelleme* és „a *liturgia szellemes*” kategóriája között. Mindezt nyugodtan nevezhetjük praktikus és/vagy pasztorális megfontolásból, megfontolt szándékkal elkövetett önszekularizációnak és aliturgizálásnak, ami nem más, mint saját magunk megrontása.

A liturgiai képzés kulcskérdés minden szinten. A lelkészképzésben a liturgiát nem csupán az adott egy-két szemeszterben kell tanítani, hanem szinte minden tudományággal, főleg a homiletikával összefüggésben és párhuzamosan. Ugyanígy elengedhetetlenül fontos a hittanoktatók liturgiai alapképzése is, hiszen megannyiszor kerül a hittanoktató —aki sok esetben sokkal nagyobb hatást gyakorol a gyermekekre és ezek családjára, mint a lelkipásztor— liturgikus szituációba, másrésről pedig a hittanoktatás fontos része az istentiszteletre nevelés.

Szimptomatikus jelenség, hogy míg az egész egyházzenei tevékenység egy-egy istentiszteletnek átlagosan *legfeljebb* 7–10%, aközben általában és kizárólagosan az egyházzene megváltoztatását, úgynevezett „megújulását” sürgetik, mintha a definíció nélküli és megfelelő szakértelmet nem feltételező reformalgatás minden meglévő vagy ki nem mondott problémánkra egyszeriben megoldást kínálna.

Ennek visszacsapása az ún. „dicsőítés” legújabb jelensége, amely teológiai intencióit és extázisba hajló megvalósulását tekintve nehezen egyeztethető össze a protestáns keresztyénség és általában a keresztyénség magasztalásról és Istendicséretéről alkotott felfogásával, valamint többek között mély ekkleziológiai kérdéseket is felvet. Le kell szögeznünk azt is, hogy a központi vagy regionális *egyházzenei látványrendezvények* nem helyettesítik, nem oldják meg és csak áttételesen inspirálják gyülekezeteink istentiszteleti éneklését és egyházzenei tevékenységét.

A hitvallási iratok, az elméleti teológia tanításai önmagukban nem fogják sem megerősíteni, sem megvédeni az egyház közösségét, ha az egyház élete nem csúcsosodik ki a gyülekezet tiszta és mély értelmű istentiszteletében, amely elsősorban nem a szubjektív hitélmények és a tartalmatlanság kommunikálásának helye és formája. Félelmetes, hogy mennyire természetessé vált az elmúlt években az a gyakorlat, hogy például nagyünnepi istentiszteleten olyan igeszakaszokat vesznek elő a lelkészek, amelyekről igen nehéz belátni, hogy milyen konkrét összefüggés van a textus és az ünnep között. Ennél talán még nagyobb probléma, hogy az ünnepek és ünnepi időszakok klasszikus és verebes tartalmú énekei sem kerülnek elő az istentiszteleten. Az énekeskönyv kincsei,

valamint a zsidó és keresztyén liturgikus hagyományból táplálkozó ünnepértelmező zsoltárok teljesen elhallgatnak a sablonos, teológiai összefüggéseket felismerni képtelen, szavak és nem kontextusok keresésén alapuló „énekválasztás” következtében — az ún. *„Ige egyházában”*.

A felmérések azt mutatják, hogy nagy igény van rendezett és rendszerezett bibliaolvasásra, a lelkészeknek útmutatásra: ezt mindenképpen komolyan kell venni. A „modern ember”, a szekularizmusban élő ember lelkiállapotát, igényrendszerét, transzcendens és rítusok előtti nyitottságát és iránti éhségét gyakran emlegetjük, a pasztorálpszichológia, a pedagógia kétség nélkül mindennapi teológiai témává tette mindezeket, és megfogalmazódik számos fórumon, hogy a szentség megtapasztalásának igényét, az ünneptelenség okozta diszkomfortitást valahogyan enyhítenünk kellene.¹⁹ Minderre választ adni csak megfontoltan és távlatokban gondolkodva lehet. Az istentisztelet nem lehet a lelkizés, a teológiailag és kultusztörténetileg zűrös, olykor egészen a buddhizmusba hajló meditatív szellemiség, lelki masszázs, lelkigondozói tréning. A kultikus formákat és nyelvezetet nem helyettesíti és helyettesítheti semmilyen paraliturgikus jelenség vagy próbálkozás. A keresztyén, a református istentisztelet nem merülhet el a lelkisedés, a hangulatgerjesztés naiv szándékában. Két véglet között vergődik ma a magyar református istentiszteleti gyakorlat: a teljesen jelképmentes, érzelmekre nem ható, úgynevezett csupa bibliai igazságokat, száraz „racionalitások” formájában kinyilatkoztató, tekintélyelvű, megkérdőjelezhetetlen úgynevezett biblicitás, valamint ennek fordítottja között, amit így jellemezhetünk összefoglalóan: *Ne félj, csak pöngess!* Míg ők a középpontban, az úrasztala körüli kábelkilométerek, csörgődobok és ki tudja milyen elektronikus szerszámok között öngerjesztésük tömjénjét eregetve dicsőítenek, addig a gyülekezet mindezt nézheti és élvezheti. Már-már úgy tűnik, hogy maga Kálvin is ott áll a *keyboard* mellett.²⁰ — És eközben hivatkozunk a reformációra?

Időközben, de a liturgiai-énekeskönyvi munkálatoktól teljesen függetlenül elindult az Egyházi Jövőkép Bizottság munkája,²¹ amely külföldi mintára az egyház és a gyülekezetek eszmélődését kívánja ébresztgetni a jelen és a „kiszámítható” jövő lesújtó tényei közepette. Sajnos a Bizottság kiadványa gyakorlatilag nem tereli az olvasók figyelmét istentiszteletünk és éneklésünk ügyére, egyúttal teljesen eltörpül az is, hogy az egyház elsősorban kultuszközösség: Isten tisztelete, dicsérete és az Előtte való hódolat gyűjti és tartja össze az Anyaszentegyházat. Azt tapasztalhatjuk, hogy egyházunkban nagyfokú változtatási kényszer jelentkezik a változás igénye nélkül

Ugyanígy nyugati, de bátorítóbb, említésre méltó példa, hogy a liturgikus könyvek szintjén a németországi és hollandiai történelmi (mérsékelt) református egyházak milyen gazdag, sőt klasszikus anyagot kínálnak új liturgikus köny-

¹⁹ A témához lásd: HAFENSCHER 2010 (17. jz.) 17–25.

²⁰ „[...] meg vagyok győződve arról is, hogy Luther, ha ma élne, számúzná az orgonát [...], és helyette ütőhangszereket, gitárt és keyboard-ot használna.” DOUGLASS 2002 (10. jz.) 68.

²¹ Vö. <http://www.reformatus.hu/lap/ejb/>

veikben a lelkészeknek és a gyülekezeteknek. A liturgikus könyvek mellett számottevőek az elmúlt 10–15 évben megjelent énekeskönyvek és ezek struktúrái is. Az említett nyugati testvéregyházaknak összességében sokkal nagyobb lépést kell(ett) tenniük az önvizsgálat és öneszmélődés útján, mint nekünk (kellene). Az a fajta liturgiai egysíkúvá válás és beszűkülés, valamint az egyházzenei örökségről való leválás, amely hozzánk egy évszázaddal később ért el és talán lassabban folyt le, náluk hamarabb, gyorsabban és átfogóbban ment végbe. Mégis (vagy ennek ellenére?) az egyetemes keresztyén örökséggel való szembesülés és annak felvállalása sokkal könnyebben történt és történik nyugati testvéreinknél. Talán sokan úgy érzik soraink között, hogy a magyar és nemzetmegtartó, nemzetmegmentő egyház —valljuk be, a maga nemében romantizált— eszménye sérül, ha erre az útra lépünk. Számomra és sokak számára pedig éppen az a kérdés, hogy ez a fent nevezett egyház, azaz a mi egyházunk mennyiben és hogyan tudja egyúttal és egyenértékűen vállalni, hordozni és kifejezni keresztyénységét és egyetemességét.

Gondolatmenetem végén nem tehetek mást, mint hogy én is —mint e kongresszuson többen— Róma immár emeritus püspökére: XVI. Benedekre, Joseph Ratzingerre hivatkozom.²² Lemondásának megrázó híre után utolsó nyilvános szertartását nagyböjt kezdetén, hamvazószerdán vezette a vatikáni bazilikában. A már a nagyhét és húsvét felé forduló egyházi év emblemikus fordulópontján méltóságteljesen haladt előre a liturgia, majd a posztkommúnió csöndjét követő, az államtitkár bíboros által elmondott emberi búcsúszók után spontán, mély, fájdalmasan hömpölygő, percekig tartó döbbenetes taps —amelyet Ratzinger érthető okokból soha nem szeretett— szakadt fel. A kissé megtörtén, méltósággal és alázatosan álló, szemmel láthatóan imádkozó pápa mintegy az „utolsó szó jogán” és pápaként egy „liturgián kívüli” akklamációt tett, ami egyúttal testamentumszerű üzenet is: „Ritorniamo alla preghiera” (Térjünk vissza az imádsághoz, a liturgiához!²³) Tehát: a XXI. században is „Szüntelen imádkozzatok.” (1Th 5,17)

²² Életművét, az abban található egyetemes liturgiai-egyházzenei impulzusokat elkerülhetetlen lesz a nyugati liturgikus hagyományban gyökerező protestáns hagyománynak is értékelni és méltatni.

²³ Az *imádság* a liturgia és az istentisztelet általános kifejezéseként és összefoglalásaként élt hosszú évszázadokon keresztül a keresztyénységben, az egyházi atyáknál, de a reformátoroknál is. A *liturgia* mint szakkifejezés csak a reformáció évszázada után kezdett meghonosodni. Az utóbbi évszázadig a magyar református szóhasználatban élt a *publicus cultus* kifejezés mellett a *nyilvános könyörgés* elnevezés is. Kálvinnál a *nyilvános imádság* jelenti az egyház és a gyülekezet istentiszteleti életének összefoglalását, teljességét. A genfi „istentiszteleti rendtartás” (1542) —ahogyan általában mondani szoktuk— eredeti címe is több és beszédesebb: *Az egyházi énekek és imádságok formája* (*La forme des chantz et prières ecclésiastiques*). Andreas MARTI: „Genfer Gottesdienstordnung (1542) mit ihren Nachbartexten”, in Eberhard BUSCH (hrsg.): *Calvin-Studienausgabe. Band 2: Gestalt und Ordnung der Kirche*. Neukirchen-Vluyn 1997. 137–225. J. RATZINGER így fogalmaz: „A valóságos liturgiai akció, az igazi liturgikus aktus, az oratio — az a nagy imádság, amely az Eucharisztia ünneplésének a lényegét képezi, és ezért nevezték az atyák az egész eucharisztikus ünneplést oratio-nak.” Joseph RATZINGER: *A liturgia szelleme*. Szent István Társulat, Budapest 2002. 154–155.